

ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՐԽԻԵՐ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱԴՐԻՐ՝

ՎԵՐԱ ՍԱՀԱԿԵԱՆ
verasahakyan@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Վերջին տարիների ընթացքում մեր ուսումնասիրությանը կենտրոնացած է երեսանի Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Մատենադարանում (ՄՄ) պահուող այն վաւերագրերի յայտնաբերման, քննութեան եւ ուսումնասիրման վրայ, որոնք առնչուում են սուլթան Ապտուլ Համիտ Բ.ի կազմակերպած կոտորածների եւ 1915-16՝ իրագործուած Հայոց Ցեղասպանութեան հետ: Մեր հետազօտական աշխատանքի ընթացքում գտանք ինչպէս բնօրինակներ, որոնք մինչ այդ համարուած էին կորած², այնպէս էլ գիտական հանրութեանն անյայտ, չիրաւարակուած, սակայն յուժ կարեւոր վաւերագրեր:

Սոյն յօդուածի շրջանակներում մենք հակիրճ կս ներկայացնենք ՄՄի 45Ա եւ 45Բ գոյքամատեաններում հաշուառուած եւ արխիւային բաժնի թիւ 101-117 թղթապանակներում մէկտեղուած վաւերագրերը եւ կ'անդրադառնանք դրանց կարեւորութեանը:

Այս արխիւում ամփոփուած, ի մի են բերուած հայ գաղթականների նամակները, որոնք ուղղուած են Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին՝ հացի, հագուտի, կեցութեան խնդրով: Վաւերագրերը, լինելով համիտեան կոտորածների ուղղակի վկայութիւններ, միեւնոյն ժամանակ հայկական տեղանունների ճշգրտումների, նոր եւ ամբողջական ցանկերի պատրաստման առումով անփոխարինելի սկզբնաղբիւրներ են:

1820 Ապրիլի 4ին Վանի Կըըըմցոնց կամ Խըըըմցոնց տարագագործ վաճառականի ընտանիքում է ծնուել Հայ Առաքելական Եկեղեցու 125րդ կաթողիկոս Մկրտիչ Ա.Խրիմեանը: Երջանկայիշատակ կաթողիկոսը դեռեա կենդանութեան հայ ժողովուրդը նրան կոչեց Հայոց Հայրիկ³: Այս տարի լրանում է Հայոց Հայրիկի ծննդեան 200ամեակը:

Խրիմեան կաթողիկոսի անձի, գրական ժառանգութեան, հասարակական գործունէութեանը նուիրուած ուսումնասիրութիւններ արուել են եւ Խորհրդային տարիներին, եւ՝ յետխորհրդային շրջանում, երբ անհրաժեշտութիւն էր զգացում նորովի գնահատելու ժամանակաշրջանի ուշագրաւ գործչի կեանքն ու գործունեութիւնը⁴:

Ամենայն հայոց հայրապետի հասարակական եւ քաղաքական կեանքի լուսաբանմանը նուիրուած մենագրութեան մէջ պատմաբան Էմմա Կոստանդեանը համակողմանիօրէն վերլուծում է կաթողիկոսի գործունէութիւնը Վարազում, Տարօնում, նրա պատրիարքութեան եւ կաթողիկոսութեան շրջանները՝ Հայաստանում եւ արտերկրում պահուող վաւերագրական հարուստ նիւթի հիման վրայ:

Իսրիմեան կաթողիկոսը աթոռակալեց հայ ժողովրդի դժոդակ մի ժամանակահատուածում: Նրա կաթողիկոսութեան շրջանը համընկաւ Ապտուլ Համիտ Բ.ի գահակալութեան (1876-1909) հետ, որը 1894-96ին կազմակերպեց արեւմտահայութեան զանգուածային ջարդեր՝ նպատակ ունենալով նահանգները հայաթափելու եւ իր բնօրրանից հայրենագրկելու հայ ժողովրդին: Հայոց Հայրիկը ականատես եղաւ 1903ի Հայ Եկեղեցու գոյքի բռնագրամանը, հայկական դպրոցների փակմանը, 1905ի Բաքուի հայութեան կոտորածներին: Այդ ծանր ու օրհասական շրջանում ծերունագարդ կաթողիկոսը կանգնած էր հայ ժողովրդի կողքին, իր ողջ ուժն ու կարողութիւնը ծառայեցնելով հայութեանն ու հայրենիքին:

Միւս այսօր պահում է Իսրիմեան կաթողիկոսի արխիւից մի մաս, շուրջ 8000 միատր վաւերագիր, որը բերուել է Էջմիածնից: Այս վաւերագրերը ամփոփուած են 101ից 117 համարները կրող թղթապանակներում: Բոլոր վաւերագրերը ներկարուած են եւ կնքուած: Արխիւում չկան պաշտօնական գրութիւններ եւ կոնդակներ: Այստեղ ընդգրկուած են բացառապէս գաղթականութեան նամակները, որոնք ուղղուած լինելով Հայոց Հայրիկին, գրուել են 1893-1907ի ընթացքում:

Նամակները բնօրինակ ձեռագրեր են, որոնց մի մասը կնքուած է տեղի ծխատէր քահանայի կնիքով: Գրուած են սեւ կամ կապոյտ թանաքով: Բովանդակութեան առումով բոլորն էլ խնդրագրեր են՝ հացի, սնունդի, հագուստի, կացարանի, բժշկուելու առնչութեամբ, որոնք առաջացել էին քուրդ շէխների, թուրք պաշտօնեաների, օսմանեան կառավարութեան որդեգրած հարստահարութեան, հայաջինջ բաղաբականութեանն իբրեւ հետեւանք:

Այս նամակները ուղղուած լինելով Հայոց Հայրիկին չեն առաքուել Ս. Էջմիածին յատուկ նամակատան ծառայութեան միջոցով: Դրանք բաժանուած են երեք մեծ խմբի.-

Ա) Նամակներ՝ գրուած համիտեան կոտորածների պատճառով փախուստի դիմած մարդկանցից, որոնք, նամակը շարադրելու պահին գտնուել են Արեւելեան Հայաստանում, իսկ աւելի յստակ, ինչպէս նամակներում է նշուած, վանքի գոմում կամ վանքի պլանում^Բ:

Բ) Նամակներ՝ գրուած այն կարօտեալ գաղթականներից, որոնք միջանի ամսից մինչեւ առաւելագոյնս երկու տարի կաթողիկոսի յատուկ յանձնարարականով հաստատուել էին որեւէ գիւղում: Գաղթականութեան տեղաւորման գործընթացը ուներ շարունակական բնոյթ, իսկ նրանց կերակրելու, կեցութիւն եւ կացարան տրամադրելու խնդիրը, ինչպէս կարողւմ ենք նամակներում, դրում էր մասամբ տեղական համայնքների հոգածութեան վրայ: Այս կամ այն գիւղում գաղթականների կեցութեան ժամանակի լրանալու, կամ, երբ նշուած գիւղն այլեւս անկարող էր կերակրելու այդ ընտանիքին, գաղթականները ստիպուած էին լինում նորից դիմելու կաթողիկոսին:

Գ) Նամակներ, որոնց հեղինակները յատուկ հասել էին Վաղարշապատ եւ սպասում էին այն յանձնելու յարմար առիթի:

Նամակներն ունեն ձեռագրային որոշ նմանութիւն: Կարելի է ենթադրել, որ եղել են յատուկ նամակագիրներ, որոնք գրի են առել գաղթականների ասելիքը խիստ բառացի, այնպէս՝ ինչպէս ցանկացել է իր խօսքն ուղղել տունալ անձը: Սակայն կան նաեւ բացառիկ ինքնուրոյն, գեղեցիկ, լեզուական ճոխ արտայայտչամիջոցներով ու պատկերատու մտքով շարադրուած գրութիւններ:

Անցնող տարիների ընթացքում մենք ձեռնարկեցինք վաւերագրերն ըստ գաւառների դասդասելու եւ խմբաւորելու աշխատանքը: Մէկ խումբ կազմեց Արեւելեան կամ Ռուսահայաստանի շրջաններից գրուածները: Միւս խումբը, որ վաւերագրերի մեծամասնութիւնն էր, մաս կազմեց Արճէշ, Բալու, Բաղէշ, Բուլանլիս, Խարբերդ, Սուրմալու եւ միւս բոլոր հայաշատ բնակավայրերից գրուած նամակների խմբին:

Որպէսզի ուսումնասիրութիւնը լինէր առաւել ամբողջական եւ մանրակրկիտ, առանձնացրինք Բուլանլիս գաւառը, իսկ ժամանակաշրջան ընտրեցինք 1893-96ը: Նման ընտրութիւնը պայմանաւորուած էր նախ վաւերագրերի քանակով, ապա իրադարձութիւններով, որոնք փոխում էին նամակների բնոյթն ու բովանդակութիւնը:

Բուլանլիս գաւառին նուիրուած են միջանի ուսումնասիրութիւններ, որոնք ունեն գրեթէ սկզբնաղբիւրի նշանակութիւն: Դրանք են Մանուէլ Միրախորեանի եռահատոր ուղեգրութիւնը, Ա-Դօի (Յովհաննէս Տէր Մարտիրոսեան) գրքերը, հրապարակումները, Պատրիարքարանի կազմած ցուցակները, որոնք հրապարակել է Քրանսահայ պատմաբան Յովհաննէս Գեորգեանը, տարբեր տարիներին լոյս տեսած Թէոդիկի *Ամէնուն Տարեցոյցները*, որոնց մէջ կարելի է գտնել ամփոփ տեղեկութիւններ, այլեայլ յօդուածներ, որոնք լոյս են տեսել *Մշակ*, *Համբարաբեր*, *Աշխարհք*, *Ազատամարտ* եւ այլ թերթերում եւս:

Վերջին տարիներին լոյս տեսան միքանի այլ հրապարակումներ եւս, որոնցից են Գեղամ Բադալեանի յօդուածաշարքը⁶, եւ «Houshamadyan.org» կայքի Բուլանլիս գաւառին նուիրուած էջը⁷:

Նկատենք, որ գրաւոր այս աղբիւրները բաժանում են 3 խմբի-

Ա.) Միրախորեանի Ուղեգրութիւնը՝ հրապարակուած 1885ին, Բենսէի՝ *Բուլանլիս Կամ Հարք* գիրքը (1901, 1972), Ա-Դօի ուսումնասիրութիւնները: Նշումները Բուլանլիս գաւառին նուիրուած գրեթէ գլխաւոր ուսումնասիրութիւններն են՝ գրուած նախքան Հայոց Տեղապահութիւնը:

Բ.) 1915-16ին արուած հրապարակումները, որոնք ցեղասպանուած հայրենիքի մասին տեղեկութիւնների հաւաքման փորձեր էին՝ քաջ գիտակցելով եղած գիտելիքի պահպանման անհրաժեշտութիւնը: Այս նպատակով է հաւաքուել նաեւ վաւերագրերի այն քանակը, որը լոյս տեսաւ 2012ին⁸:

Գ.) Միւս խումբը նոր շրջանի ուսումնասիրութիւններն են, որտեղ 100 տարուայ ընթացքում ձեռք բերուած նորանոր տեղեկութիւնների լոյսի տակ փորձ է արւում ամբողջացնելու Բուլանլիս գաւառի բնակչութեան, եկեղեցիների, գիւղերի ցուցակները:

Ուսումնասիրելով հրիմեանին ուղղում չամակները եւ առանձնացնելով դրանցում եղած գիտական նիւթն ու յատկապէս ուշադրութիւն դարձնելով տեղանունների վրայ, նկատեցինք, որ մինչ օրս հրապարակուած նիւթերը բաական հակասական են, եթէ դրանք բառացիօրէն իրար չեն կրկնում ապա միմեանց չեն էլ լրացնում եւ հակասութիւնն անլի է մեծանում:

Այս առումով ունէինք երկու մեծ խնդիր: Պատմագրական փաստը, որը հիմնուած է արդէն իսկ հրապարակուած, տպագիր սկզբնաղբիւրների կամ գրականութեան վրայ, եւ տեղեկութիւններ կամ գիտելիք, որ մեզ են փոխանցում վաւերագրերը, այս դէպքում զաղթականութեան անտիպ չամակները, որոնք գիտական շրջանառութեան մէջ են դրում առաջին անգամ: Այստեղ առկայ է գիտական նորոյթ, այն է՝ բնականաւոր, որոնց մասին մատնանշում են տեղի բնակիչները, սակայն այդ մասին տպագիր այլ նիւթ առայժմ մեզ յայտնի չէ: Մինչդեռ եղած վաւերագրերը անհերքելի գրաւոր վկայութիւններ եւ սկզբնաղբիւրներ են: Մարդիկ գրել կամ չամակ են թելադրել մատնանշելով իրենց հասցէն: Արդեօք կարո՞ղ էին սխալուել սեփական հասցէն գրելու ընթացքում:

Ինչո՞ւ ենք ուղղում այս հարցը:

Մեր կազմած տեղանունների մէջ կան գիտանուններ, որոնք տեղ չեն գտել Բուլանըլս գաւառին նուիրուած մասնագիտական գրականութեան մէջ: Կան տեղանուններ, որոնք երբեմն ընդգրկուած են Բուլանըլսի, երբեմն Մանազկերտի կազմի մէջ: Այդ դէպքում ո՞րն է անելի հաւաստի: Այն, որ գրուած է անմիջապէս տեղաբնիկի նամակո՞ւմ, այն որ գրուած է հայոց Մեծ Եղեռնից 30 տարի առաջ ճանապարհորդի՞, թէ՞ Յեղասպանութեանը յաջորդող տարիների ընթացքում յիշողութիւնների հիման վրայ:

Անելի հակուած ենք ընդունելու այն մօտեցումը, ըստ որի տեղաբնիկները անելի ճշգրիտ պէտք է որ նշած լինէին իրենց բնականաւոր: Մեզանից հարիւր երեսուն տարի առաջ մարդիկ բանահիւսութեան հարիւրատը էջեր գիտէին անգիր, գիտէին նաեւ, թէ իրենց գիտը քանի՞ ոչխար ու կով ունէր, գիտում քանի՞ մարդ էր ապրում, քանի հարսնացու կար են. ենս: Ուրեմն ինչո՞ւ կասկածի տակ դնենք տեղանունն այս կամ այն գաւառին վերագրելը կամ մաս կազմելը, կամ տուեալ տեղանունն գոյութիւնը նշուած գաւառում: Բացի այդ միայն մէկ նամակի մէջ չէ, որ օրինակ նշում է Բուլանըլսայ հրիստամ-Քաղուկ գիւղը: Եթէ լինէր միայն մէկ յիշատակում, կարող էինք վերագրել վրիպակի: Սակայն օրինակները քիչ չեն եւ հաւանականութիւնը՝ որ բնակիչները անելի ճշգրիտ գիտելիքներ ունէին, բաական մեծ է:

Այստեղ տեղին է մէջբերել Գարեգին Եպս. Սրուանծտեանցի՝ Մանազկերտ եւ Բուլանըլս գաւառների սահմանների մասին նկարագրութիւնը. «Կանայ ծովուն Արեւմտեան գաւառաց ուղղութեամբ, այսինքն Ախլաթու, Արծկու եւ Արճէշու երեւը յարեանուրս կոյս կը տարածին վերին եւ ներքին Պուլանըլսները ու Մանազկերուր: Այս երեք անունով գաւառները իրենց դիրքին նայելով պէտք է միացեալ համարել, ինչպէս որ այժմս է, գաւառագլուխ ունենալով Մանազկերուր բերդաւանը: Եւ կը սահմանուի այսպէս. Հարաւէն՝ Մշոյ դաշտ եւ

Չարքոհար, յԱրեմփից՝ Խնուա, Հիախսէն՝ Ալաշկերտ, ուր կայ եւ Այնթապ դաշտ, յԱրեւելից՝ Ավաթա, Արծկէ եւ Արճէշ գաւառները»⁴:

Կ. Պոլսոյ Ազատամարտ օրաթերթի 1910ի հրապարակումների մէջ գրեթէ նոյն միտքն է արտացոլուած. «Պոլանըզ, այս շրջանի կրթական պարկերը հետեւեալն էր 908ին.- Վերի եւ Վարի Պոլանըզ, ինչպէս նաեւ Մանագլերփի գաւառը, որոնք միասնաբար 50-55 հայ գիտերէ կը բաղկանան...»¹⁰: Նկատենք, որ յաճախ Բուլանըխ-Մանագլերտը ընկալուած էր որպէս մէկ վարչական միաւոր:

Բուլանըխ գաւառը Բլեջանի լեռներով բաժանուած է երկու մասի՝ Վերին Բուլանըխ գաւառակ կամ գիւղախումբ (Նահիյէ), որի վարչական կենտրոնն էր հայաշատ Կոփ գիւղաքաղաքը կամ մայր գիւղը, եւ Ներքին Բուլանըխ գաւառակը կամ գիւղախումբը՝ Լիզ կենտրոնով: Այս վարչական կենտրոնները նկատի առնելով Վերին Բուլանըխը կոչուել է նաեւ Կոփայ Բուլանըխ, իսկ Ներքին Բուլանըխը, ինչպէս այդ մասին տեղեկանում ենք Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակներից՝ Լգա Բուլանըխ: Յատկապէս սահմանային գիւղերի առնչութեամբ այս կամ այն գաւառին պատկանելու հարցը սկզբնաղբիւրների մէջ հակասական է, որից եւ ծագում է հետազօտական գրականութեան մէջ հանդիպող հակասականութիւնը:

Այդ ուսումնասիրութեան մէջ մենք խօսում ենք բացառապէս 1893-1907ի ընթացքում Բուլանըխ գաւառի մէջ մտնող գիւղերի մասին: Եթէ վերցնենք այլ թուականներ ապա խառնաշփոթն աւելի ու աւելի կը մեծանայ, քանի որ, մշտապէս եղել են վարչական վերաբաժանումներ, տեղանունների անուանափոխութիւններ, իսկ եթէ յետընթաց կատարենք առնուազն 2 դար, ապա բախուելու ենք նաեւ Բուլանըխի մի շարք գիւղերի բնակչութեան բռնագաղթի, աւելի ուշ նրանց վերադարձի, ապա քուրդ շէյխերի կողմից գիւղանունների թորքացման եւ գիւղերին պատկանող հողերի վերաբաժանման խնդրին, որով պայմանաւորուած էլ փոփոխուել են գիւղերի սահմանները:

Մեզ հասանելի աղբիւրները, որոնք նոր շրջանի են եւ թուագրուած են 1885ից մինչեւ 1917, Բուլանըխում հաշւում է 25-26¹¹, 29¹², 30¹³, 43¹⁴ հայաբնակ գիւղ: Ինչ վերաբերում է առհասարակ Բուլանըխի մէջ մտնող գիւղերին, որոնց բնակիչներն էին հայեր, քրդեր, թուրքեր եւ այլք հաշւում է 49¹⁵-52¹⁶ գիւղ:

Եթէ ի մի բերենք 1885-1917ին լոյս տեսած աղբիւրներում Բուլանըխ գաւառին պատկանող այն գիւղանունները, որտեղ ապրել է հայութիւն, ապա կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը.-

Ագրակ	Թըքաշէն ¹⁷	Կուպակ ¹⁸	Շէխ-Վալի ¹⁹
Ալիբոջան ²⁰	Լաթար	Կոփ	Շէյխ Եակոբ
Ապրի	Լիզ	Կուպ ²¹	Շէրվանշէյն
Առնճիկ ²²	Խաղօղլի ²³	Համգաշէյն	Պրտուպ ²⁴
Ատկոն	Խան օղլի ²⁵	Մալագլերտ ²⁶	Ռոստամգիրով ²⁷
Բլուր	Խաչլու ²⁸	Մալախդրան ²⁹	Սրտանուտ ³⁰
Բոստանբանդ ³¹	Խասմիկ ³²	Մալամստաֆա ³³	Ա.Դանիէլի Վանք ³⁴
Գարաբաղար ³⁵	Խարաբա Ղասըմիկ ³⁶	Մերպար	Տոլախ Բաշ ³⁷
Գեղանք ³⁵	Խարաբաշեհիր	Մեջիթլու	Փիոնք (Փիոնկա)
Գէաբոլան	Խարախայա ³⁹	Մոլա-Բաղ ⁴⁰	Փիրան (Քիրան ⁴¹)

Դերը ⁴²	հոթանիւ ⁴³	Մոլաիքանդ	Փրկաշէն
Դուզնուկ ⁴⁴	հոշգեալի	Մոլաքար ⁴⁵	Քարաղլ
Եոնճալու	հոշկերտ ⁴⁶	Նորադին ⁴⁷	Քաքաղու
Թաղաւան ⁴⁸	Կողակ	Նորաշէն ⁴⁹	Քեաֆարլու ⁵⁰

Ինչ վերաբերում է հարման կաթողիկոսի ֆոնդի թիւ 101-105 համարների թղթապանակների ուսումնասիրութեանը, դրանց աւարտին մենք կազմեցինք Մշոյ Բուլանըխ (Բուլանուխ, Բուլանլու, Բլանուխ, Բըլանըխ, Պուլանլու, Պուլանիք, Պուլանըխ) գաւառի 28 հայաբնակ գիւղերից գրուած ցանկ, որոնց հեղինակները, 1893-96ի ընթացքում Արդուլ Համիդ Բ.ի հայախալած քաղաքականութեան եւ կազմակերպած կոտորածների պատճառով դիմել էին փախուստի, հասել Արեւելեան կամ Ռուսահայաստան, սակայն սեփական միջոցներով չկարողանալով լուծել կեցութեան, հացի կամ այլ առաջնահերթ խնդիրներ՝ դիմել էին Հայոց Հայրիկի օգնութեանը: Այդ գիւղերն են՝ Արրի (Ապրի, Արբէ, Հապրի, Յաքրի, Էպրի), Ատկոն (Յատկոն, Յադկոն, Յադկոն), Ալգոզ, Բլուր (Պլուր), Բոստաքանդ (Բոստանքանդ, Բոստաքենթ, Բոստաքինտ), Եոնջալու (Եոնճալու, Յոնջալու, Օնճալու, Եոնճէլը⁵¹, Յոննալու, Յոնզալի, Յոնջալու), Եօթնջուր (Եօթնաջուր, Յոթնաջուր, Յոտնջոր, Ռոտնջոր, Եոտնջոր, Օտընջոր, Օտոնջար, Օտոնճար), Թեղուտ (Թղութ, Թղուտ), Լաթար (Լաթառ), Լիզ (Լիս), Խարաբաշիր (Խարաբաշար, Խարաբշար, Խարապա Շեիր, Խարապաշար, Հայկաշէն), Խարախլոյ (Կարակլոյ, Դարաղլոյ, Քարա-աղըր, Քարաղըր, Խարազը⁵², Գարաղէշ⁵³, Գարաղը⁵⁴), Խրիստամ-Քատուկ (Խրիստամ գետուկ, Ռոստամ գիրուկ), Խոշգալի (Հոշգալի, Խոշկալը, Խոշկելտի, Խոշկելտի), Կաղանջ, Կողակ (Կողագ), Կոփ (Կոբ, Կոպ, Բուլանըխ), Համզաշէյն (Համզաշէյն, Համզա-Շեյն), Մեջիթլու (Մաճըլու, Մաճիլու, Մեջեթի, Մեճիլու), Մերպար (Միրբար, Միրիբար), Մոլաիքանդ (Մոլաիքենթ, Մոլաիքանտ), Նորադին (Նորատին), Շէխադուր (Շէյն Եակուր, Շէխադուպ), Շիրվանշէյն (Շեր-Վան-Շէյն, Շեր-Վան-Շեյն), Պագրան՝, Փիոնկ (Քիոնք, Քիոնգ, Քիոնք, Պիոնգ, Փիոնկայ), Փրկաշէն (Քրգաշէն, Բրգայ շէն) եւ Քաքաղու (Գաքաղու, Գագաղու, Թագարլու, Թագաղու, Թաքնարլու, Թաքիաղու, Թաքնաղու, Թաքնալի, Կաքարլու, Կաքաղու, Կեկելի, Կեկերլու Քաքաղու, Քեքերլի, Քեաքաղու, Քակարլու, Քյաֆարլու, Քեքելու, Քեքելի):

Նշենք սակայն, որ այս 28 գիւղերից Կաղանջ եւ Ալգոզ գիւղերի մասին, քացի հարմանսին ուղղուած նամակներից մէկ այլ աղբիւրում չենք հանդիպել: Մինչ այժմ գտնուել է մէկ վաներագիր, որտեղ նշուած է Կաղանջ տեղանունը եւ երկու վաներագիր, որոնք գրուած են Ալգոզ գիւղի գաղթականներից:

Ամենայն հաւանականութեամբ Ալգոզ տեղանունը պէտք է նոյնացնել ոռոսական հետախուզութեան սպայ Վլադիմիր Մայնսկու յիշատակած Ալագեազ (Anarez) տեղանունան հետ: Մայնսկին յայտնում է, թէ Ալագեազը 25 տուն, զուտ քրդաբնակ գիւղ էր⁵⁵: Մինչդեռ, եթէ համարենք, որ Ալգոզ տեղավայրը Մայնսկու յիշատակած «Anarez» բնակավայրն է, հարման կաթողիկոսի ֆոնդի երկու նամակների հիման վրայ կարող ենք հաշուել նաեւ հայոց տների եւ բնակչութեան քանակը եւս: Ըստ որի ունենք 4 տուն հայ բնակիչ, ընդհանուր թուով 27 անձ⁵⁶:

ինչ վերաբերում է Բոստաքանդ տեղանուանը, ըստ Միրախորեանի, այն՝ «Շինուած ընդարձակ բլրոց կողերուն վերայ եւ կը կազմէ մէջ տեղի սահմանն Մշոյ եւ Ներքին Պոլսանքիս»⁵⁷: Որպէս Բուլանքի գաւառի գիւղանուն ունենք երկու հաստատում. վաւերագրեր Խրիմեանի ֆոնդից, իսկ տպագիր աղբիւրներից վկայում է Պաքմուքին Տարօնի Աշխարհի գրքում⁵⁸:

Յաջորդը վերաբերում է Պագրան, Խրիստամ-Քատուկ կամ Խրիստամ Գետուկ (Ռոստամգիրուկ) եւ Նորատին կամ Նորադին գիւղերին:

Նագարէթ Պ. Մարտիրոսեանի թիֆլիսեան *Վան-Տոսպ* թերթում հրապարակուած վիճակագրական թարմացուած աղիւսակում Մանազկերտի գիւղանուններ բաժնում ունենք Բագրան անունով բնակավայր⁵⁹: Արդեօ՞ք սա Նոյն Պագրանն է, որը սահմանային շրջանում գտնուելու պատճառով երբեմն համարուել է Մանազկերտի, երբեմն էլ՝ Բուլանքիս գիւղ: Ներկայացրած ցանկի մէջ այս տեղանունը նշել ենք հարցականով: Մեր նպատակը հնարաւորին շատ վկայութիւններ եւ վաւերագրեր գտնելն է, որոնց հիման վրայ կարելի է յենուել եւ հիմնաւորել այս կամ այն գաւառին մաս կազմելու փաստը: Այս փուլում մենք սահմանափակուած ենք եղած եզակի վկայութիւնը գիտական լայն հանրութեանը ներկայացնելով:

Գալով Նորատին կամ Նորադին տեղանուանը, ամենայն հաւանականութեամբ այն *Ընդարձակ Օրացոյցի* էջերում յիշատակուող Բուլանքի գաւառի Նորաշէն բնակավայրն է⁶⁰:

Միով բանիւ, այս նամակները Օսմանեան Կայսրութեան հայ բնակչութեան տեղագրութեան, վիճակագրութեան, տեղանունների ստուգաբանութեան, լեզուական շերտի քննութեան առնչութեամբ հետազոտական բացառիկ սկզբնաղբիւրներ են:

Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւի ուսումնասիրութիւնը շարունակում ենք: Վստահ ենք, որ Հայոց Հայրիկին ուղղուած այս նամակների շարունակական, մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնն ու հրատարակումը հայկական տեղանունների ամբողջացման եւ շտկման հարցում իր կարեւոր ներդրումը կ'ունենայ:

Ստորեւ տալիս ենք երկու վաւերագրի օրինակ, որոնք արտագրել ենք բնագրային ճշգրտութեամբ՝ միջամտելով միայն կէտադրական նշանների հարցում: Եղած տառաւորաւները թողել ենք նոյնութեամբ: Այս վաւերագրերը երկուսն էլ գրուած են Բուլանքի գաւառին պատկանող գիւղերի բնակիչներից: Արեւմտահայ գիւղացիութիւնից մեզ հասած գրաւոր այս յուշարձանները կորսուած մեր հայրենիքի գաւակներից մեզ հասած եզակի մասունքներ են:

Նորին Վեհափառութեան

Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց Տ.Տ. Մկրտչի եւ պաշտելի Հայրիկին,

Ի բնակէ Կողակ գեղը, Լգա-Բուլանքի գաւառի

Սերոպ Սարգիսեանէ:

Ամենախոնարհ աղերս

Չէ ծածուկ ի խորագիտագոյն հայեցումածոց սրատես աչաց Արծուրդ Վեհի, զի անսկիտոր ծագունքդ՝ որ ի բունս կեդրոնական Տաճկահայաստանի՝ ի կուր սողոսկող թոնատոր օձից լինին:

Գիւղն Կողակ աստական⁶¹ է (Շէխ[ըղ]) անօրէն բռնակալին Սեյդանցի Մախոյի, որ ունի բնակութիւն իւր յԱյդ-գարիգ գեղջ յԱրքուհար լերինս Մշոյ, որ բարդելով իմ վերայ զանըմբերելի ծանր-ծանր հաս⁶² զոր ի դրամ փոխարինեալ, պահանջէր յինէն⁶³ տասնապատիկ յաւելումով, ոյր սակս⁶⁴ հանդերձ աղխիք⁶⁵ ստորով լեալ կամաց մարդախոշոշ զազանին՝ հեծէ ի հանապազ ի տաժան վաստակս եւ ի զազիր կամս նողկալի անգուրդեանց արինոռուշտ տիրանին, զորոյ զկամացն կախեալ կայր ամենայն ինչ իմ, ոչ միայն կեղեքեալ լինէի ի ձեռաց նորա, այլ նաեւ ի յարկանեկացն⁶⁶ նորին՝ ի հարազատ որդոցն Մուհամմէտի, որք նոյնպէս զամենայն չարիս խորհէին ի զլուս մեր:

Եւ յաւուր միում հրձիգ արկեալ այրեցին զամբարս ցորենոյ եւ զմարագս, եւ ինքեանք պար ասեալ զլափող հրով՝ դիակն կաքաս յօրինէին: Տեսեալ տիրանին Մախոյի, թէ այլեա չից յերակս իմ յարին ի սնունդ պժկալի⁶⁷ անձին, յափշտակեց զերկուս դստերս իմ՝ զերկրտասան ամսոյ Ֆիտանն եւ զինն ամսոյ Ալմաստն: Զահի հարեալ զայսպիսի բարբարոսութիւնն՝ հազիւ ճողոպրեալ ի ձեռոց նորա՝ եկի այսր, թող[ել]ով անտանօր զմնացում ընչիցս:

Արդ՝ Արուսեակդ Հայաստանեայց, դիմելով յոտս Արքութեանդ՝ դողողագին պաղատանօք հայցեմ զելս հնարիցն յարդարել, զի աղջեունքս իմ դարձցին առ իս եւ իցէ ինձ աստանօր տեղի, ուր տեղից զեժդեի զլուխս իմ վշտարել առ ի հայթայթել զոգեպահից միսոց զաակացս, զի կեցցուք եւ օրինեսցուք զանուն պաշտելի Հայրիկի՝ խնդրելով յէնչ էիցս հողէ յերկարել զարեւ կենաց պետիդ Արամեանս զարմի:

Սերով Ասրգիսեան վասն անգրագիտութեան խնդրանօքն նորայ գրեցի Հայկ Արամեան:

Ի «26» դեկտեմբերի 1893 ամի

Ի Վաղարշապատ⁶⁸

Նորին վեհափառութեան

Մկրտիչ Ազգասէր Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Շայրագոյն Պատրիարքի համազգային նախամեծար Աթոռոյս Արարատեան Առաքելական մայր Աթոռոյս եկեղեցւոյ սրբոյ կաթողիկէ Էքմիաձնի

Բաղտախալէ Մարկոսեան Մուղնի Շահնազարց

Ի գաւառէ Մշու ի գիւղէ Քեաքաղու

Ամենախոնար[ի]աբար խնդիր

Ո՛վ Աստուածարեալ Հայրապետ,

Որդից հանապազ հային ի ձեռս ծնողաց իւրեանց եւ վիրաւորք թշկլաց, բանցի նօքօք լցին զպէտն նոցա: Նոյն համարեալ զիս, Վեհափա՛ն Տէր, արուստաբեր աջօք եւ րազմադիմի **թախանձանօք** կաթօզին համրոյր սրբազնաստուր պշոյղ ի գահանկեալ առ ոտս Վեհիդ հայցեմ ի քնն օգնութիւն:

Արդէն յայտնի է ձերինդ Վեհափառութեանը տաճկական զազանացեալ իշխանութեան բռնարարութիւնը եւ անիրատւութիւնը, Վեհափա՛ն Հայրիկ: Սիւս յայտնում է իմ անարժան գրիչս մեր վերքերը՝ ձերինդ գթառատ հայրութեանդ: Անօրէն զաթիւքը⁶⁹ հանդերձ հուլմաթիօք⁷⁰ վրայ **հասնելով** մեզի բռնարարութեամբ **բանտարկեցին**, յաղագս այնմ, թէ դուք ունիք մասնակցութիւն «Հայկական ընկերութեանը»:

Ուստի բազմաթիւ չարչարանք եւ տանջանք տալով հազիւ հազ **ազէտիցանք**⁷¹ մահից, մեզանից պահանջելով **ութանասուն** ոսկի, անօրէն քանտապահը եւ արծակեց մեզ:

Ձկնի այնմ աուր կողոպտեցին ամենայն շարժական եւ անշարժ ապարուրքն⁷² իմ եւ քանտարկեցին բռնարարութեամբ որդին իմ:

Վ[ա]ս[ն] որոյ, ամենախոնարհարար խնդրեմք եւ համբուրեմք Ս[ուրբ] գարշապարդ հոգեւոր **Հռապետիկ**⁷³, զի ներկայացնել ձերինդ սրբութեան աջը ըստ քարեհաճութեան Վեհափառ հօրդ, ի տես եւ ի տնօրէնութիւն:

Մնամ ձեր նուաստ ծառայ եւ Ս[ուրբ] աջդ համբուրող՝ Բաղտասար Մարկոսեան, Տաճկահայաստանի 1894 ամի 15ն մարտոյ⁷⁴

Ամփոփելով նշուած արխիւում արձանագրուած վաւերագրական նիւթը, պէտք է նշել հետեւեալը.- նախ եւ առաջ դրանք մէկ անգամ եւս վկայում են Օսմանեան Կայսրութիւնում կամ ինչպէս վաւերագրերում է նշուած Տաճկահայաստանում 1893-1907ին հայ բնակչութեան վիճակի, նրա նկատմամբ որդեգրուած ոչնչացման քաղաքականութեան, զրկանքների մասին: Վաւերագրերի ուսումնասիրութիւնն ու դրանց առանձին հրապարակումները կարեւորում ենք համիտեան կոտորածների հետեւանքով տուած հայկական բնակավայրերի, հայ բնակչութեան թուաքանակի, բնակչութեան տեղաշարժի եւ յատկապէս հայաբնակ վայրերի, տեղանունների վերաբերեալ նոր, հարուստ տեղեկութիւնների պարունակման առումով, որոնք շտկումների, սրբագրումների տեղանունների ցանկերի ամբողջացման հարցում ունեն մեծ կարեւորութիւն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ This work was made possible by a research grant from the Armenian National Science and Education Fund (ANSEF) based in New York, USA:

² Վ. Սահակեան, «Մատենադարանի՝ Հայոց Յեղասպանութեան Մասին Արխիւային Վաւերագրերը (Օսմաներէն Վաւերագրեր)», *Բանբեր Մատենադարանի*, Հտր. 25, 2018, էջ 191-210:

³ Է.Ա. Կոստանդեան, «Մկրտիչ Խրիմեան, (Մահուան 90-Ամեայ Տարեկից Առթիւ)», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1997:3, էջ 33 (https://archive.org/stream/LraberTsankk1966-2015indicesForLraberHasarakakanGitutyunneri/Lraber_Tsankk_1966-2015#page/n619/mode/2up):

⁴ Է. Ա. Կոստանդեան, *Մկրտիչ Խրիմեան. Հասարակական-Քաղաքական Գործունէութիւնը*, Երեւան, «Չանգակ-97», 2000, էջ 37:

⁵ Հաւանաբար վանքի շրջակայքը նկատի ունի, ուր սովորաբար հաւաքում էին զաղթականները, եւ, քանի որ տեղն էլ սահամանափակ էր՝ կենդանիների համար նախատեսուած գոմը տրամադրուած էր գիշերակացի համար (ՄՄ, Իսկֆ, թղջ. 103, վաւ. 295 «Վ[ա]սն զի մերկ եւ բոլորովին անծածկոյթ ենք եւ այս երկու օր է, որ եկած ենք վանքիս պլանը: Բայց այն տեղ կը տեսնենք, որ մեզ բոլորովին անհարմար է, զի

- այն անասուններուն մէջ մեր ընտանիք չէ կարող շարժիլ»։ Միա կողմից էլ գոմ նշանակում էր գիւղ, օրինակ Իշխանիգոմ, Մղրագոմ։
- ⁶ Գ. Բադալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի Պարմաժողովրդագրական Նկարագրութիւնը Մեծ Եղեռնի Նախօրէին, Մաս Վեցերորդ, Բիթլիսի Նահանգ», Վէմ, Յուլիս-Սեպտեմբեր, 2016:Ը(ԺԴ), թիւ 3(55):
- ⁷ Տ. Մարտիրոսեան, «Պուլանըլիի Քազա-ժողովրդագրութիւն», <https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/bitlispagheshvilayet/kazaofbulanik/locale/kazaofbulanikdemography.html> :
- ⁸ Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, Վերապրածների Վկայութիւններ. Փաստաթղթերի Ժողովածու, Հտր. II, կազմ.՝ Ա. Վիրաբեան, Ք. Աւագեան, Երեւան, «Զանգակ-97» Հրատ., 2012:
- ⁹ Գ. Սրուանձտեանց, Համով-Հոյով. Կ. Պոլիս, 1884, էջ 99-100:
- ¹⁰ Յ. Ե., «Պուլանըզ», Ազարամարտ Օրաթերթ, 1910, հմր. 201:
- ¹¹ Մ. Միրախորեան, Նկարագրական Ուղեորութիւն Ի Հայաստան Գաւառս, Հտր. Գ., Պոլիս, 1885, էջ 69, 86:
- ¹² Ա.Դօ (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի Վիլայէթները, Երեւան, Տպ. «Կոլտուրա», 1912, էջ 146:
- ¹³ Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide, A Complete History*, I.B.Tauris & Co Ltd., Նիւ Եորք, 2011, էջ 350:
- ¹⁴ «Մշոյ Աշխարհ», *Լումայ*, Գիրք Ա., 1897, էջ 167:
- ¹⁵ Սրուանձտեանց, Համով, էջ 101:
- ¹⁶ В.Т. Маевский, *Военно-статистическое Описание Ванского и Битлисского Вилаетов, Ишаб Кавк. Воен. Окр.* (Վ. Տ. Մայեւսկի, Վանի եւ Բիթլիսի նահանգների ռազմական եւ վիճակագրական նկարագրութիւն, իրատ.՝ Կովկասի Ռազմական Սպայակոյտի, Կովկասի շրջանի գլխամասային գրասենեակի տպարան), Թիֆլիս, 1904, էջ 119-20:
- ¹⁷ Ա.Դօ, էջ 147: Ամենայն հաւանականութեամբ Բրզաշէն կամ Փրկաշէն տեղանուններն են վրիպակով:
- ¹⁸ Ա.Դօ, էջ 147: Ամենայն հաւանականութեամբ Կողակ տեղանունն է վրիպակով:
- ¹⁹ Միրախորեան, Հտր. Գ., էջ 93:
- ²⁰ Կարօ Սասունի, *Պարմութիւն Տարօնի Աշխարհի*, Պէլրոյթ, Հրատ.՝ Տարօն-Տուրօրեանի Հայրենակց. Միութ. Կեդր. Վարչ., Տպ. Սեւան, 1956, էջ 355:
- ²¹ Ա.Դօ, Վանի, էջ 147:
- ²² Ս. Մովսէսեան, «Բուլանըլի Կոտորածը», *Համբարաբեր*, թիւ 43, էջ 1358:
- ²³ Ատրպետ, «*Քուլանըլ*», *Մշակ*, Թիֆլիս, 1915, հմր. 213:
- ²⁴ Սասունի, էջ 355. նաեւ՝ Ա.Դօ, էջ 146:
- ²⁵ Ատրպետ:
- ²⁶ *Ընդարձակ Օրացոյց Ա. Փրկիչ Հիւանդանոցի Հայոց*, Կոստանդնուպոլիս, 1903, էջ 338:
- ²⁷ *Ընդարձակ Օրացոյց*, էջ 338. նաեւ՝ ՄՄ, Իսկֆ, թղթ. 101, վաւ. 121, թղթ. 103, վաւ. 386. նաեւ՝ <http://nisanyan1.blogspot.com/2018/10/anadoluda-gezintiler-mus-bulank-ilcesi.html> :
- ²⁸ Սասունի, էջ 355:

- ²⁹ Նազարեթ Պ. Մարտիրոսեան, «Համաեկրոպական Պատերազմի Ընթացքում Ամայացած Արեւելեան Հայաստանի Գաւառների Վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսկ*, Հմր. 14, էջ 7:
- ³⁰ *Ընդարձակ Օրացոյց*, էջ 338-39:
- ³¹ Սասունի, էջ 271. Նաեւ՝ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 102, վաւ. 590:
- ³² Ատրպետ:
- ³³ Յ. Ե.:
- ³⁴ Մարտիրոսեան, «Համաեկրոպական», էջ 7:
- ³⁵ Յ. Ե.:
- ³⁶ Ատրպետ:
- ³⁷ *Մշակ*, Հմր. 213:
- ³⁸ *Ընդարձակ Օրացոյց*, էջ 338-39:
- ³⁹ Ատրպետ:
- ⁴⁰ Ատրպետ:
- ⁴¹ Միրախորեան, *Հոր. Գ.*, էջ 74:
- ⁴² Ատրպետ:
- ⁴³ Յ. Ե., Նաեւ՝ Маевский, էջ 120:
- ⁴⁴ Ատրպետ:
- ⁴⁵ *Ընդարձակ Օրացոյց*, էջ 338:
- ⁴⁶ Նոյն, էջ 338:
- ⁴⁷ *Մշակ*, Թիֆլիս, 1915, Հմր. 213. Նաեւ՝ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 361:
- ⁴⁸ *Ընդարձակ Օրացոյց*, էջ 338-339:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 338:
- ⁵⁰ *Մշակ*, Հմր. 213:
- ⁵¹ Յ. Ե.:
- ⁵² *Ընդարձակ Օրացոյց*, էջ 338:
- ⁵³ Մարտիրոսեան, «Համաեկրոպական»:
- ⁵⁴ Յ. Ե.:
- ⁵⁵ Маевский, էջ 120:
- ⁵⁶ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 363, 365:
- ⁵⁷ Միրախորեան, *Հոր. Գ.*, էջ 93:
- ⁵⁸ Սասունի, էջ 271:
- ⁵⁹ Մարտիրոսեան, «Համաեկրոպական»:
- ⁶⁰ *Ընդարձակ Օրացոյց*, էջ 338:
- ⁶¹ Հարկատու է շէյխ Մախոյին:
- ⁶² Հարկ, տուրք:
- ⁶³ Իմա՝ հին:
- ⁶⁴ Հարկ:
- ⁶⁵ Ընտանիք, գերդաստան:
- ⁶⁶ Իմա՝ յարքանեկացն: Նկատի ունի Մուհամմէդ մարգարէի հետետորդներին՝ իսլամական աշխարհը՝ մատնանշելով կրօնական խտրականութիւնն ու ճնշումները:
- ⁶⁷ Պժգալի, գարշելի, զգուելի:
- ⁶⁸ Նոյն, թղթ.101, վաւ. 18:

⁶⁹ Ջափթա, թուրքական ոստիկան, զավթիչ (Հայոց Լեզուի Բարբառային Բառարան, Հոր. 1, Երևան, «Գիտություն» Հրատ., 2001, էջ 401):

⁷⁰ Հուլմ' ուժ, իշխանութիւն (Հայոց Լեզուի Բարբառային Բառարան, Հոր. 3, Երևան, «Գիտություն» Հրատ., 2004, էջ 316):

⁷¹ Իմա՛ ազատունցանք:

⁷² Թերեա ստացուածք, ոնեցուածք իմաստով:

⁷³ Իմա՛ հովուապետ:

⁷⁴ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 101, վաւ. 558:

THE ARCHIVE OF THE CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS MKRTICH KHRIMIAN AS A
PRIMARY SOURCE FOR RESEARCH ON ARMENIAN TOPONYMS
(Summary)

VERA SAHAKYAN

verasahakyan@gmail.com

The article draws attention to documents in the archive of Catholicos Megerditch Khrimian, which are preserved in the Mesrop Mashtots Matenadaran Armenian Institute of Old Manuscripts. The paper highlights particularly a number of documents which attest the harsh conditions of Armenians in the Ottoman Empire in the late 19th and early 20th century and the incessant oppressive policies. The documents provide information on massacres committed against Armenians in different parts of Ottoman Armenia as well as descriptions of the unbearable conditions of the refugees.

The author notes that the study of these documents is significant for both uncovering details of Ottoman persecution against Armenians and discovering new locations and toponyms which have not been registered in Armenian geographic dictionaries.